

Stylistic Discourse Analysis of Short Story of "Atrium" from the Perspective of "Ideational" and "Textual" Metafunctions Based on Halliday's Systemic Functional Grammar

Reza Ghanbari Abdolmaleki¹ & Ailin Firoozian Pooresfahani²
(169-192)

Abstract

The present study analyzed Houshang Golshiri's discourse style in his short story of "Dehliz (=Atrium)", and the use of language in this text considering systemic functional grammar. The main question in this paper is: To what extent have the linguistic elements of the story been successful in representing political and social realities? In order to answer this question, the authors examined the text of the story according to the metafunctions to reveal how Golshiri's mental images of reality were coded in the language of his writing. In this story, 239 processes have been found and examined based on Halliday's model, but due to limitations, only a few examples of each process are mentioned. The method of this research is descriptive-analytical. In this way, all verbs in the text have been extracted and the frequencies of the processes were identified. Then they were grouped and analyzed according to Halliday's method. Among the three metafunctions, the focus of this article is on ideational and textual metafunctions. The findings demonstrate that material, behavioral and relational processes have mostly been applied and existential, mental and verbal processes have rarely been used. The high frequency of the material process in the story reflects its relevance to the historical context of Golshiri-era society, which coincided with the growth of capitalistic thought and the development of industry in Iran. Also, it shows that in his realistic discourse, the writer seeks to represent his attitude toward the political situation of the society. Compared to the material processes, mental processes have less frequency. It indicates that the writer has seldom involved his own and his discourse addressees' feelings, and mental characteristics in the discourse of this short story. The processes and texture of the text fit together. The high frequency of use of past tense is a factor that has increased the degree of certainty in discourse.

Keywords: Halliday, Golshiri, Dehliz(=Atrium), ideational process, transitivity system

Received: 20, January, 2021; Accepted: 23, August, 2021

doi
10.22059/jolr.2021.317625.666693
Print ISSN: 2288-1026-Online ISSN: 3362-2676
<https://jolr.ut.ac.ir>

1 .Email of the corresponding author: abdolmaleki@du.ac.ir

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Damghan University, Damghan, Iran.

2 .Assistant Professor of Linguistics, Damghan University, Damghan, Iran.

1. Introduction

According to Toolan (2007: 195), systemic functional linguistics is the most appropriate model of linguistics for studying literature. Therefore, Halliday's meaning-oriented grammar provides an efficient method to analyze fictional texts. According to this approach, it is assumed that patterns of experiences are represented in the form of "processes" and through "ideational metafunction" in language. In this regard, "by examining types of processes in verbs and determining their frequencies within the text, one can become aware of the writer's experiences, thoughts and ideology" (Samadiani, 2016: 68). It should be noted that the grammatical possibility that represents experience in language is done through the "transitivity system", which is generally a mechanism for expressing ideational metafunction in language. In the present study, the authors have stylistically analyzed the discourse of the story of "Dehliz (=Atrium)" by Houshang Golshiri based on the systematic functional linguistic approach and with emphasis on ideational and textual metafunctions. Since ideational metafunction is an important factor in discourse style, the present study, with regard to this metafunction, tries to answer the following questions:

1. How is Golshiri's ideology represented through the transitivity system in the discourse of the story of "Dehliz (=Atrium)"? 2. How successful has the writer's language been in representing the socio-political realities of his era? To answer these questions, data of the story are analyzed based on Halliday's views after presenting and explaining them.

The authors of this paper claim that they have achieved the discourse structure of the short story of "Dehliz (=Atrium)" based on Halliday's systematic functional approach, which is one of the salient methods of analyzing the discourse of the text.

2. Literature Review

Since fictional literature studies based on Halliday's approach do not have a long history, no significant background can be found in this field. Therefore, in this section, we name the most crucial researches that have generally used the pattern of systematic functional grammar to analyze Persian novels and short stories.

Based on Halliday's functional grammar, Aghagolzadeh et al. (2011) have examined four short stories by Jalal Al-Ahmad and Sadegh Hedayat to reveal the mindset of these two writers. In his study, Siraj (2013), by examining ten works written by Iranian women writers, has responded to various views on the evolution and development of women's discourse and the formation of the practical form of language in women's writings. Considering systematic functional grammar and Simpson model, Alavi et al. (2015) have studied the transitivity stylistic feature and the critical interpretation of the point of view in the short story of "The Man Who Did Not Return". In their study, Mostafavi and Sanaati (2016) have analyzed the short story of "Facing the Bench" by Zoya Pirzad based on intellectual, interpersonal and textual metafunctions. To the best of the knowledge of the authors, this study is the first study that examines and analyzes Houshang Golshiri's short story based on metafunctions introduced by Halliday.

3. Methodology

The method of this research is descriptive-analytical. For this purpose, all the verbs in the story were extracted and the type of processes used in them were identified as the minimum units of the narrative. In this regard, processes were categorized according to status that the actions represented. Then the frequency and the percentage of various processes were obtained, which have been presented in the form of separate tables. After determining the percentage and frequency of processes used in the text, qualitative analysis was done beside the quantitative and statistical analysis, and thus, data were described and analyzed. It is worth mentioning that the authors, in order to find the general meaning of the text, examined each sentence as the smallest semantic unit and then achieved the whole meaning of the text through putting the meaning of sentences together.

4. Results

The findings of this study reveal that the writer's linguistic choices of lexical items and the verb process have had a significant effect on the formation of the discourse style of the story. Considering the transitivity system, it is obvious how these choices represent the inner and outer world of the discourse of the story and its addressees. Also, the writer has expressed tangible things and events by using various material processes in order to be realistic and to visualize the outside world. Compared to the material processes, mental processes have been rarely used which indicates that the participants' feelings and mental characteristics have been seldom represented in the discourse.

5. Conclusion

Based on the findings of this study, the results demonstrate that the presence of the relational process in the discourse of the story has high frequency and is accompanied by description in the text. Regarding behavioral processes, the results reveal that the writer has used these processes to describe the participants' behavioral states in the discourse of the story. It should be mentioned that material (29%), behavioral (27%) and relational (20%) processes have the highest frequencies, and existential (10%), mental (10%) and verbal (4%) processes have the lowest frequency in the story. It is worth noting that the low frequency of verbal processes is related to the action of the third-person perspective in the discourse. The results of examining the social contexts of the story also showed that there is a meaningful relationship between choosing the type of verb and the situational context of the text. Therefore, the manifestation of the surface structure of the linguistic functions of the story indicates that the period of the production of this work coincided with the growth of capitalistic thought and the development of industry in Iran.

سبک‌شناسی گفتمان داستان کوتاه «دهلیز» از منظر فرانش‌های «اندیشگانی» و «متنی» بر اساس دستور نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی

رضا قنبری عبدالملکی^۱

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه دامغان، دامغان، ایران.

آیلین فیروزیان پوراصفهانی

استادیار زبان‌شناسی همگانی دانشگاه دامغان، دامغان، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۱۱/۱؛ تاریخ پذیرش مقاله ۱۴۰۰/۳/۲۰

علمی - پژوهشی

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل سبک گفتمان داستان «دهلیز» اثر هوشنگ گلشیری، کاربرد زبان را در این متن بر مبنای دستور نقش‌گرای نظام‌مند مورد مطالعه قرار داده است. پرسش اصلی در این جستار، آن است که عناصر زبانی داستان در بازنمود واقعیت‌های سیاسی و اجتماعی عصر تا چه حد موفق بوده‌اند؟ نگارندگان برای دستیابی به پاسخ این پرسش، متن داستان را با توجه به فرانش‌های مطرح در نظریه هلیدی مورد بررسی قرار داده تا نشان دهند که تصاویر ذهنی گلشیری از واقعیت چگونه در زبان نوشته او رمزگذاری شده‌اند. در داستان مورد بحث، ۲۳۹ فرایند فعلی مشاهده شد که نگارندگان همه آن‌ها را بر اساس الگوی تحلیل دستور نقش‌گرای مورد بررسی قرار دادند، اما به دلیل محدودیت حجم مقاله، صرفاً به ذکر چند نمونه شاخص از هر فرایند اکتفا شد. روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. بدین نحو که در ابتدا همه افعال موجود در متن استخراج و بسامد فرایندهای به‌کاررفته در آن‌ها مشخص گردید؛ سپس مطابق روش هلیدی به گروه‌بندی و تحلیل آن‌ها پرداخته شد. در میان فرانش‌های سه‌گانه، تمرکز مقاله حاضر بر فرانش‌های اندیشگانی و متنی است. یافته‌های پژوهش بیان‌گر کاربست بیشتر فرایندهای مادی، رفتاری و رابطه‌ای و بسامد کمتر فرایندهای وجودی، ذهنی و کلامی است. فرکانس بالای فرایند مادی در داستان، مناسبت آن را با بافت تاریخی جامعه عصر گلشیری منعکس می‌سازد که هم‌زمان بوده است با رشد تفکر سرمایه‌داری و توسعه صنعت در ایران. همچنین این فرایند نشان می‌دهد که نویسنده در گفتمان خود در پی ملموس نشان دادن نگرش نسبت به اوضاع سیاسی جامعه است. در مقایسه با فرایند مادی، فرایندهای ذهنی از بسامدی کمتر برخوردارند که حاکی از آن است که نویسنده احساسات و ویژگی‌های ذهنی خود و مشارکین گفتمان را کمتر وارد داستان نموده است. کاربرد فراوان وجه اخباری و افعال ماضی عواملی هستند که باعث پیدایش میزان قطعیت بالایی در گفتمان شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: هلیدی، گلشیری، دهلیز، فرانش اندیشگانی، نظام‌گذرای.

۱. مقدمه

به عقیده تولان (۱۳۸۶: ۱۹۵) زبان‌شناسی نقش‌گرای نظام‌مند^۲، مناسب‌ترین الگوی زبان‌شناسی در مطالعه ادبیات است. از این‌رو، دستور معنا محور هلیدی، روشی کارآمد در تحلیل متون داستانی ارائه می‌دهد. رویکرد نقش‌گرای «سعی می‌کند زبان را هم به طور ذاتی در درون خود توضیح دهد و هم درصدد است که رابطه آن را با نظام‌هایی

۱. abdolmaleki@du.ac.ir

۱. رایانامه نویسنده مسئول مقاله:

2. Systemic functional linguistics

نظیر فرهنگ و نظام اجتماعی و باورها بیان کند» (Leech, 1987: 76). در این رویکرد فرض بر این است که الگوهای تجربه در قالب «فرایند» ها و از طریق «فرانقش اندیشگانی»^۱ در زبان بازنمایی می‌شوند. بر همین اساس «می‌توان با بررسی انواع فرایندهای موجود در افعال و تعیین بسامد آن‌ها در متن، از تجارب، تفکرات و دنیای درون نویسنده آگاه شد» (صمدیانی، ۱۳۹۵: ۶۸).

امکان و قابلیت دستوری برای بازنمایی تجربه در زبان، از طریق «نظام گذرایی»^۲ انجام می‌شود. گذرایی که به‌طور کلی مکانیسم بیان فرانقش اندیشگانی در زبان است؛ در نقش‌گرایی به مفهوم بسیار وسیع‌تر نسبت به دستورهای سنتی به کار گرفته شده است. این واقعیت که «گذرایی الگوی تحلیل مفیدی هم در سبک‌شناسی و هم در زبان-شناسی انتقادی است، آن را به عنوان پلی کارا بین تحلیل داستان و دیگر انواع گفتمان تبدیل می‌کند» (علوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۷۳).

مسئله اصلی در پژوهش حاضر، تحلیل سبکی داستان «دهلیز» اثر هوشنگ گلشیری با رویکرد به زبان‌شناسی نقش‌گرای نظام‌مند است. برای نیل بدین مقصود، در ابتدا آرای هلیدی در زمینه دستور نقش‌گرا بررسی شد که در جریان آن، فرانقش‌های اندیشگانی، بینافردی و متنی تبیین گردیدند. از آنجا که تمرکز این مطالعه بر فرانقش‌های اندیشگانی و متنی است، فرایندهای شش‌گانه مطرح در فرانقش اندیشگانی نیز در کنار مشارکین فرایند و عناصر پیرامونی آن توضیح داده شدند. بعد از این ملاحظات نظری، داده‌های متن مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت که چگونگی آن در بخش روش‌شناسی پژوهش توضیح داده شده است.

از آنجا که فرانقش اندیشگانی نشان‌گر و شاخص مهمی در سبک‌شناسی گفتمان است، پژوهش حاضر با عنایت به این فرانقش، در پی دستیابی به پاسخ پرسش‌های ذیل است: ۱. ایدئولوژی گلشیری چگونه از طریق نظام گذرایی در گفتمان داستان دهلیز بازنمایی شده است؟ ۲. زبان نویسنده در بازنمود واقعیت‌های سیاسی-اجتماعی عصر او تا چه حد موفق بوده است؟ از آن‌جاکه رویکرد نقش‌گرایانه هلیدی از روش‌های مهم در تحلیل گفتمان متن است، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از این رهیافت به ساخت گفتمانی داستان مورد بحث توجه کرده است. روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. بدین منظور تمام افعال موجود در داستان استخراج و نوع فرایندهای به‌کار رفته در بندهای آن- به عنوان واحدهای کمینه روایت - مشخص شد. در همین راستا،

1. Ideational Metafunction
2. Transitivity system

فرایندها بر طبق این‌که کنش‌ها چه وضعیتی را نشان می‌دهند، دسته‌بندی گردیدند. در مرحله بعد، بسامد و درصد وقوع انواع فرایندها در داستان به دست آمد که در قالب جدول‌های جداگانه‌ای ارائه شده است. بعد از مشخص کردن درصد و بسامد فرایندهای به‌کار رفته در متن، تحلیل کیفی در کنار تحلیل کمی و آماری قرار گرفت و به این ترتیب، داده‌ها توصیف و تحلیل شدند. شایان ذکر است که نگارندگان در پی یافتن معنای کلی متن، به بررسی هر جمله به عنوان کوچک‌ترین واحد معنایی پرداختند و سپس از کنار هم قرار دادن معنای حاصل از جملات، به معنای کلی متن رهنمون گردیدند.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعات مبتنی بر نظریه هلیدی، سابقه چندان زیادی در حوزه پژوهش‌های ادبیات داستانی ندارد، پیشینه درخور توجهی نیز در این زمینه نمی‌توان یافت. از این‌رو در این بخش، به ذکر مهم‌ترین پژوهش‌هایی پرداخته شده است که به‌طور عام از الگوی دستور نقش‌گرا برای تحلیل رمان‌ها و داستان‌های کوتاه فارسی بهره برده‌اند.

آقاگل‌زاده و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله خود، بر اساس دستور نقش‌گرای هلیدی به بررسی چهار داستان کوتاه از جلال آل‌احمد و صادق هدایت پرداخته‌اند تا طرز فکر این دو نویسنده را آشکار نمایند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که آل‌احمد بیشتر از صادق هدایت از «فرایندهای مادی» استفاده کرده است که بیان‌گر دیدگاه واقع‌گرایانه او به جهان است. از سوی دیگر، هدایت از «فرایندهای رفتاری»، بیشتر از آل‌احمد بهره برده است. به نظر می‌رسد این اختلاف، نشان‌دهنده توجه هدایت به انسان باشد؛ چراکه فرایندهای رفتاری غالباً درباره رفتار انسان کاربرد دارند.

سراج (۱۳۹۲) در مطالعه خود، با بررسی ده اثر از آثار نویسندگان زن ایرانی به دیدگاه‌های گوناگون درباره تحول و تکوین گفتمان زنانه و شکل‌گیری گونه کاربردی زبان در نوشته‌های زنان پاسخ داده است. روش کار او در این تحقیق، در دو بخش تحلیل بر مبنای «فرانقش اندیشگانی: فرایند افعال» و «فرانقش بینافردی: وجه آ» است. یافته‌های نویسنده نشان می‌دهد که بین انتخاب نوع واژگان (فرایند افعال) و همچنین کاربرد وجه در آثار داستانی زنان در دهه‌های مختلف و به تبع آن تحول اندیشه، تناسب معناداری وجود دارد.

علوی و همکاران (۱۳۹۴) در چارچوب دستور نقش‌گرا و بر مبنای الگوی سیمپسون، ویژگی سبکی گذرایی و تفسیر انتقادی زاویه دید را در داستان کوتاه «مردی که برنگشت» بررسی نموده‌اند. نگارندگان بعد از تحلیل جملات داستان بر

1. Interpersonal Metafunction

2. Modality

اساس نوع فرایند و نقش مشارکین آن به این نتیجه رسیدند که فرایند «مادی»، فرایند غالب متن است و پس از آن، به ترتیب، فرایندهای «ذهنی»، «رابطه‌ای» و «کلامی» قرار دارند. از این روی، راوی چارچوب کنش‌گرانه‌ای خلق کرده تا تلاش‌های زن داستان برای یافتن همسرش را رمزگذاری کرده باشد.

مصطفوی و صنعتی (۱۳۹۵) در مطالعه خود داستان کوتاه «نیمکت روبه‌رو» اثر زویا پیرزاد را بر اساس سه فرانش اندیشگانی، بینافردی و متنی مورد تحلیل قرار داده‌اند. مهم‌ترین نتایج حاصل از این تحلیل را به صورت ذیل می‌توان خلاصه کرد: ۱. در اکثر بندهای داستان، شخصیت اول نقطه عزیمت نویسنده است و داستان بر مسائل او تمرکز دارد؛ ۲. با توجه به روایی بودن سبک داستان، کاربرد وجه خبری و زمان گذشته در آن فراوان است؛ ۳. وجود تعداد زیاد فرایندهای مادی در داستان حاکی از آن است که نویسنده قصد بیان وقایع را دارد. با توجه به پیشینه گفته‌شده تا آنجا که نگارندگان مطلع‌اند، این مقاله اولین پژوهشی است که داستانی از هوشنگ گلشیری را از منظر فرانش‌های مطرح در نظریه هلیدی مورد بررسی و تحلیل قرار داده است.

۳. چارچوب نظری پژوهش

۳-۱. دستور نقش‌گرای نظام‌مند

با توجه به این‌که روش هلیدی یکی از روش‌های مؤثر برای تحلیل گفتمان روایی است؛ مبنای نظری این پژوهش، «دستور نقش‌گرای نظام‌مند» است. این رویکرد به عنوان پیشگام زبان‌شناسی متن، «می‌کوشد از سطح جمله و مطالعات نحوی فراتر رود و به مفهوم متن، شکل‌گیری زبان متن، بافت متن و عوامل داخل شده در آن بپردازد» (سجودی، ۱۳۹۰: ۹۶). هلیدی در رویکرد نقش‌گرای خود تلاش کرده است تا چگونگی کاربرد زبان را در بافت، تبیین کند. از این نظر، زبان نه به عنوان یک نظام قراردادی، بلکه محصول جامعه و متناسب با نیازهای انسان تلقی می‌شود. از دیدگاه هلیدی، زبان نظامی از معانی است که بر اساس تعامل اجتماعی واقع می‌گردند و معنا خود برساخته سه بخش متمایز و در عین حال مرتبط است که با عنوان «فرانش» از آن‌ها یاد می‌شود (خان‌جان، ۱۳۸۵: ۹۳). فرانش‌های سه‌گانه زبان به ترتیب عبارت‌اند از: الف) فرانش اندیشگانی، ب) فرانش بینافردی، ج) فرانش متنی (Halliday, 1985: 158). هلیدی ایفای نقش این فرانش‌ها را در «بند» جستجو می‌کند و از نظر او هر بند یا جمله، یک واحد کمینه روایی است. بر این اساس، بند واحد تجزیه و تحلیل متن است (نبی‌لو، ۱۳۹۲: ۱۱۴). در فرانش‌ها سه نوع ساختار، مجموعه‌های مستقل انتخاب معنا را می‌سازند: الف) «ساختار گذرایی» که معنای تجربی را نشان می‌دهد؛ ب) «ساختار

وجه» که معنای بینافردي را شکل می‌دهد؛ ج) «ساختار مبتدایی» که معنای متنی را به وجود می‌آورد. این سه ساختار در مجموع، دستور یک زبان را تشکیل می‌دهند (Halliday, 1985: 158).

۲-۳. فرانش اندیشگانی

الگوهای تجربه از طریق فرانش اندیشگانی در زبان بازنمایی می‌شوند. این فرانش ایدئولوژی گوینده را منتقل می‌کند و تجربه و رویکرد او را نسبت به جهان خارج انتظام می‌بخشد (فاولر، ۱۳۸۱). فرانش اندیشگانی که خود به دو جزء «فرانش تجربی» و «فرانش منطقی» تقسیم می‌گردد (آقاگل‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۴۶)، شرح و انعکاس درک و تجربه ما از هستی است. به عقیده هلیدی (۱۹۷۸: ۱۱۲)، «زبان در ایفای نقش اندیشگانی، به تجربه شخصی ما نظم و سامان می‌بخشد». این فرانش در سطح زبانی به شکل افعال، اسامی، قیود و صفات ظهور می‌یابد.

۳-۲-۱. نظام گذرایی

گذرایی از دیدگاه صورت‌گرایان، مفهومی مطلق است و از این نظر، افعال را به لازم و متعدی تقسیم‌بندی می‌کنند اما از دیدگاه نقش‌گرای، «به شیوه بازنمایی انواع فرایندها و معانی در جمله اطلاق می‌شود» (Simpson, 2004: 22)؛ به عبارت دیگر، «نظام گذرایی» مکانیسم بیان فرانش اندیشگانی در زبان است که از طریق آن امکان و قابلیت دستوری برای بازنمایی تجربه در زبان، انجام می‌پذیرد. شیوه‌ای که گذرایی با آن، نقش اندیشگانی‌اش را انجام می‌دهد، از طریق بیان فرایندهاست. هر فرایند شامل سه عنصر اصلی «فرایند»، «مشارکین» و «عناصر پیرامونی فرایند» است که گذرایی از میان گزینه‌های موجود در نظام زبان، آن‌ها را انتخاب می‌کند (آقاگل‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۴۷).

۳-۲-۲. فرایند

فرایندها عبارت از رخداد، کنش، احساس، گفتار یا بود و نمود هستند که به عقیده تامپسون (۲۰۰۴: ۸۹)، به لحاظ معناهایشان تقسیم می‌شوند و به تناسب معانی، مشارکان ویژه‌ای را می‌پذیرند. گفتنی است که فرایندها شامل انواع «اصلی» و «فرعی» می‌باشند. بر اساس نظر هلیدی و متیسن (۲۰۰۴: ۱۷۰)، فرایندهای «مادی»، «ذهنی» و «رابطه‌ای»، فرایندهای اصلی؛ و فرایندهای «کلامی»، «وجودی» و «رفتاری»- که در مرز فرایندهای اصلی قرار می‌گیرند (Halliday, 1985: 138) - فرایندهای فرعی هستند. هلیدی معتقد است که مجموعه تجربه‌های جهان درون و بیرون را می‌توان در این شش نوع فرایند خلاصه کرد. شایان ذکر است که فرایندها معمولاً در قالب گروه‌های فعلی در دستور زبان بازنمایی می‌شوند.

۳-۲-۱. فرایند مادی

فرایندهای مادی، اعمالی فیزیکی هستند که بر انجام کاری یا روی دادن واقعه‌ای دلالت دارند (Halliday & Matthiessen, 2004: 179). این فرایندها توسط گروه فعلی درون «بند»، بیان می‌شوند. اولین نوع شرکت‌کننده فرایند مادی، «کنش‌گر» و دومین آن، «هدف» است. این نقش‌ها عموماً توسط «گروه‌های اسمی» مشخص می‌شوند. «کنش‌گر»، انجام‌دهنده فرایندی است که توسط بند بیان می‌شود. «هدف»، شخص یا چیزی است که توسط فرایند تحت تأثیر قرار گرفته است. افعالی مانند اتفاق افتادن، ساختن، خلق کردن، نوشتن، رنگ کردن، باز کردن و رفتن، در فرایند مادی به کار می‌روند (Ibid: 190).

۳-۲-۲. فرایند ذهنی

در حالی که فرایندهای مادی، مربوط به تجربه ما از جهان بیرون است، فرایندهای ذهنی به تجربه ما از جهان آگاهی خودمان مربوط می‌باشند. این فرایندها از احساسات ما نشأت می‌گیرند (Halliday & Matthiessen, 2004: 197). فرایندهای ذهنی به صورت پیچیده‌ای به صورت فرایندهای ادراک (شنیدن، دیدن)، فرایندهای واکنش (دوست داشتن، متنفر بودن، ترسیدن) و فرایندهای شناختی (فهمیدن، فکر کردن) هستند. این فرایند لزوماً دو شرکت‌کننده دارد: الف) شرکت‌کننده‌ای که «فکر می‌کند، می‌اندیشد، یا ادارک می‌کند که «مُدِرک» نامیده می‌شود؛ و ب) آنچه درک، احساس یا ادارک می‌گردد که هلیدی آن را «پدیده» نامیده است» (Eggins, 2007: 225-233).

۳-۲-۳. فرایند رابطه‌ای

فرایند رابطه‌ای سومین نوع اصلی از انواع فرایندها است که به دو دسته اسنادی یا توصیفی و شناسایی تقسیم می‌شوند (Halliday & Matthiessen, 2004: 197). این فرایند بر هستی و رابطه بین پدیده‌ها از طریق فعل «است» و «بود» دلالت دارد (Eggins, 2007: 239). فرایندهای رابطه‌ای ممکن است یا تأکیدی باشند و رابطه «ایکس ... است» را نشان دهند؛ یا ملکی باشند و رابطه «ایکس ... دارد» را بیان کنند؛ یا شرایطی باشند و رابطه «ایکس در / روی ... است» را نشان دهند (علوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۷۶). دو اصطلاح تکمیلی دیگر برای فرایندهای رابطه‌ای وجود دارد: الف) مسندالیه که حدوداً موضوع بند و ب) مسند که توصیف یا شرحی درباره موضوع است (همان: ۲۷۶).

۳-۲-۴. فرایند رفتاری

این‌ها فرایندهای رفتار فیزیولوژیکی و روانی (معمولاً انسانی) مانند نگاه کردن، گریه کردن، لبخند زدن، نفس کشیدن، آواز خواندن و نشستن است. این فرایندها از هر شش نوع فرایند نسبتاً متمایز هستند زیرا هیچ مشخصه خاصی از خود ندارند، بلکه تا حدی مانند فرایندهای مادی و تا حدودی هم مثل فرایندهای ذهنی‌اند (Halliday & Matthiessen, 2004: 248). تنها تفاوت فرایندهای رفتاری با فرایندهای ذهنی در این است که این فرایندها نمود عینی و فیزیکی دارند.

۳-۲-۵. فرایند کلامی

فرایندهای کلامی به‌طور کلی شامل فرایندهایی از نوع گفتن می‌شوند. این فرایندها با افعالی همانند صحبت کردن، گزارش دادن، پرسیدن، دستور دادن و غیره بیان می‌شوند. گفتنی است که فرایندهای کلامی بین فرایندهای ذهنی و مادی قرار دارند (آقاگل‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۴۸). از آنجا که عمل گفتن خود نوعی کنش فیزیکی است، جزء فرایندهای مادی محسوب می‌شود و از سوی دیگر، چون این نوع فرایندها انعکاس عملکرد ذهن هستند، نوعی فرایند ذهنی نیز به حساب می‌آیند (Bloor & Bloor, 1997: 122).

نقش‌های شرکت‌کننده همراه با فرایندهای کلامی، «گوینده» و «مقصد» (مخاطبی که فرایند به سمت او جهت داده شده) است. برای این دسته می‌توانیم نقش «گفته» یا «اطناب» (به معنای «آنچه گفته شده») را اضافه کنیم. به‌طور مثال: آن‌ها (گوینده) تصمیم را (گفته/ اطناب) به من (هدف) اعلام کردند (فرایند) (علوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۷۵).

۳-۲-۶. فرایند وجودی

این فرایندها وجود داشتن یا روی دادن چیزی را بیان می‌کنند. درحالی‌که فرایندهای وجودی به‌طور کلی در گفتمان بسیار رایج نیستند، اما سهم مهمی در انواع متن دارند (Halliday & Matthiessen, 2004: 256). این فرایند که بین فرایندهای مادی و رابطه‌ای قرار دارد، با افعالی نظیر وجود داشتن، ظاهر شدن، آویزان بودن، باقی ماندن و ... همراه است (آقاگل‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۴۸). از آن‌جا که فرایندهای وجودی می‌توانند حادثه‌ای را بیان کنند، نزدیک به فرایندهای مادی؛ و از آن سوی، چون بیان‌گر بودن چیزی هستند، به فرایندهای رابطه‌ای شباهت دارند (Bloor & Bloor, 1997: 256).

۳-۲-۳. مشارکین فرایند

مشارکین فرایند که در برگیرنده عناصر دست‌اندرکار فرایندند، یا عاملان فرایند هستند؛ یا فرایند بر آن‌ها اعمال می‌شود؛ یا از فرایند بهره می‌برند (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۴۱).

این مشارکین، زمان، مکان، شیوه، اسباب و شرایط فرایند را تعیین می‌کنند. شایان ذکر است که بازنمایی مشارکین در دستور زبان عموماً در قالب گروه‌های اسمی است. هر فرایندی یک کنش‌گر دارد و برخی از آن‌ها، بیش از یک کنش‌گر دارند. گفتنی است که «کنش‌گر» همواره در جایگاه فاعل نمی‌نشیند بلکه در جملات مجهول، «هدف» به جای فاعل قرار می‌گیرد.

۳-۲-۴. عناصر پیرامونی فرایند

عناصر پیرامونی فرایند، عناصری هستند که اطلاعات بیشتری درباره فرایند می‌دهند. به بیان دقیق‌تر، اطلاعات مربوط به زمان، مکان و ابزار وقوع فرایند با این عناصر در بند مطرح می‌شود. گفتنی است که خود فرایند هرگز قابل حذف نیست اما عناصر پیرامونی غالباً قابل حذف‌اند. این عناصر معمولاً با گروه‌های قیدی و حرف‌اضافه‌ای بیان می‌شوند (علوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۷۵).

۳-۳. فرانش بینافردی

بخشی از متن دلالت بر کنش متقابل افراد درگیر در صحنه ارتباط زبانی دارد. در اینجا معنی همچون شکلی از کنش مطرح می‌شود و طی آن گوینده یا نویسنده به کمک زبان، عملی را نسبت به شنونده یا خواننده صورت می‌دهد (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۷). بازنمایی تعامل مشارکین در یک ارتباط زبانی، در «فرانش بینافردی» بررسی می‌گردد. همچنین برقراری و تثبیت روابط اجتماعی نیز به این فرانش مربوط می‌شود (Halliday & Matthiessen, 2004: 29). فرانش بینافردی ناظر بر روابط حاکم بین گوینده و مخاطب، میزان آشنایی و درجه صمیمیت آنان و مواردی از این دست است. در این فرانش، توجه به تأثیر عوامل غیرزبانی از جمله، قدرت، فرهنگ، اجتماع و غیره، اهمیت ویژه‌ای دارد. در فرانش بینافردی، گوینده از زبان مانند ابزاری برای بیان نگرش‌ها، ارزیابی‌ها و نوع رابطه‌ای که میان خود و مخاطبش برقرار می‌سازد، استفاده می‌کند (سلطانی، ۱۳۸۷: ۶۵).

۳-۴. فرانش متنی

فرانش متنی، بیان‌گر رابطه بافتی زبان و بافت موقعیت غیرکلامی است؛ به این معنی که باید متون منسجم متشکل از جمله‌های متعدد را از زنجیره‌های نامرتب از جمله‌ها تمیز دهیم؛ که به دلیل عناصر متنی فراهم می‌شود. فرانش متنی، ارتباط‌دهنده دو فرانش اندیشگانی و بینافردی است (Halliday, 1978: 113). این فرانش بین آنچه که گفته یا نوشته می‌شود و جهان واقعی از یک‌سو و ساخت‌های دیگر زبانی از سوی دیگر، ارتباط برقرار می‌کند (Bloor & Bloor, 1997: 7). در این فرانش به شیوه سازمان‌دهی پیام‌ها پرداخته می‌شود؛ به گونه‌ای که با پیام‌های پیشین و بعدی خود

و بافت وسیع مرتبط با آن‌ها سازگاری داشته باشد (سراج، ۱۳۹۲: ۶۸). گفتنی است که بازنمایی شیوه سازمان‌دهی خود زبان، بر عهده «فرانقش متنی» است (آقاگل‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۴۶). کارکرد متنی زبان مربوط به جامعیت و شکل واحد ارتباطی در زمینه موقعیتی آن است (فاولر، ۱۳۸۱: ۸۴)؛ به عبارت دیگر، زبان میان خود و بافتی که در آن جاری است پل می‌زند تا به تناسب آن بافت، متن‌آفرینی کند. فرانقش متنی زبان خواننده را قادر می‌سازد تا متن را از مجموعه‌ای از جمله‌های تصادفی و نامربوط بازشناسد (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۲۸-۲۷). گفتنی است که فرانقش متنی بر ساخته مبتدا-خبری (آغازگر+ بیان‌گر^۱) و ساخت اطلاعاتی (اطلاعات دانسته + اطلاع نو) است و عوامل غیرساختاری آن ناظر بر تمهیدات انسجامی^۲ به کار رفته در متن (شامل ارجاع، حذف و جایگزینی، ربط و انسجام واژگانی) است (همان: ۷۱). در نمونه زیر که برگرفته از تامپسون (۲۰۰۴: ۳۴) است، یک بند با تجزیه‌های متفاوت از فرانقش‌های مختلف در قالب جدول ارائه شده است:

جدول ۱. فرانقش‌های تجربی، بینافردی و متنی

بند فرانقش	No war	Had	disturbed	the country	since 1815
تجربی	کنش‌گر	فرایند مادی		کنش‌پذیر	موقعیت
بینافردی	فاعل	خودایستا	فعل‌واژه	متمم	ادات
متنی	آغازگر	پایان‌بخش			

۳-۵. نقش نظام گذرایی در سبک‌شناسی گفتمان

یکی از نظریات مطرح در سبک‌شناسی گفتمان که بر نظام گذرایی و آرای دستوری هلیدی مبتنی است، نظریه سیمپسون است که بر جایگاه ویژه زبان در مطالعات سبکی تأکید می‌کند و مهم‌ترین معیار در تعیین سبک یک گفتمان را توجه به نوع گزینشی می‌داند که نویسنده در زبان صورت می‌دهد (Simpson, 2004: 22). در توضیح این موضوع باید گفت که رفتارهای خاص ذهنی باعث رفتارهای خاص زبانی می‌شود و نویسنده ناگزیر دست به گزینش‌های خاص در زبان می‌زند. وی در این گزینش، گاه سلیقه‌های شخصی خود را در زبان اعمال می‌کند و از هنجارهای زبان متعارف خارج می‌شود. به این ترتیب، باید سبک را محصول گزینش خاص نویسنده از واژه‌ها دانست (کرد چگینی، ۱۳۹۲: ۷۰). با توجه به این مسئله، سبک یک گفتمان، چگونگی استفاده یک نویسنده از زبان و حاصل انتخاب‌های وی از نظام «گذرایی» است. گزینش نظام-مندی که گذرایی از میان گزینه‌های موجود در نظام زبان به دست می‌دهد، بر اساس

1. Theme – rheme structure
2. Cohesive devices

انگیزه‌های نویسنده از میان امکانات این نظام، صورت گرفته است. از این‌رو، الگوی گذرایی ابزار روش‌شناختی مهمی در بررسی سبک‌شناختی متون است (Simpson, 26: 2004). با توجه به این موضوع، انتخاب‌گری‌ها در زبان افراد مختلف، متفاوت است؛ یعنی در هر متنی با ذهنیات و تجربیات خاص نویسنده از جهان خارج روبه‌رو هستیم که متمایز از دیگران است و در تحلیل گفتمان باید به آن توجه کرد (سراج، ۱۳۹۲: ۶۶). در واقع هر نویسنده با گزینش‌های خاص از انبوه گزینه‌های موجود در نظام زبانی، «خوانش‌های مورد نظر و روش‌های خاص نگریستن به چیزها را در اولویت قرار می‌دهد و سایر شیوه‌ها را سرکوب می‌کند یا ناچیز جلوه می‌دهد» (علوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۶۶). بدین ترتیب، با استفاده از نظام گذرایی می‌توان به بازنمایی ایدئولوژی نویسنده در یک اثر پرداخت؛ و از این نظر، گذرایی را باید الگوی مفیدی در تحلیل گفتمان و سبک‌شناسی متن دانست.

۴. خلاصه داستان

دهلیز داستان زندگی یدالله، کارگر فقیری است که در گذشته زندگی سیاسی داشته و سپس دستگیر و زندانی شده است. او در زندان زیر شکنجه‌های سخت، شکسته است و به همین دلیل هم‌زمان سابقش او را طرد کرده‌اند. یدالله که به مبارزه پشت کرده است، بعد از رهایی از زندان ازدواج می‌کند و خانواده‌ای کوچک تشکیل می‌دهد. وی برای جبران بی‌مهری رفقای گذشته‌اش به زندگی و مشروبات الکلی پناه می‌برد اما هرگز با این چیزها به آرامش نمی‌رسد. یدالله که گویی تمام زندگی‌اش در درون دهلیزی تاریک سپری شده است، بعد از مرگ فرزندانش دچار افسردگی می‌شود. از این‌رو، باید دهلیز را داستان فروپاشی این کنش‌گر در درون خودش دانست.

۵. یافته‌های پژوهش

۵-۱. فرانش اندیشگانی: تحلیل فرایندهای فعلی در داستان
نویسنده در داستان با اعمال گزینش‌هایی از میان عناصر نظام گذرایی، اعمال، تفکرات و احساسات خود و مشارکین گفتمان را منعکس می‌کند. در لایه‌ای از گزینش‌ها، نویسنده با انتخاب فعل روبه‌رو است. وی با توجه به معنای مورد نظرش و برای انتقال آن به خواننده، فعلی از میان افعال موجود در زبان را برمی‌گزیند. از این‌رو گزینش فرایندهای فعلی از نظام گذرایی زبان تصادفی نیست و بر مبنای معنای ذهنی نویسنده شکل می‌گیرد (آقاگل‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۵۲). چنان‌که در مبنای نظری پژوهش بیان شد، توجه هلیدی در فرانش اندیشگانی بر شرح و بازنمایی فرایند افعال متمرکز است. با توجه به این موضوع، با بررسی افعال و درصد فرایندهای به‌کار رفته در داستان دهلیز،

می‌توان به لایه‌های پنهان این اثر راه یافت. در داستان مورد بحث، ۲۳۹ فرایند فعلی وجود دارد که یک‌به‌یک بر اساس الگوی هلیدی تحلیل شده‌اند اما به دلیل محدودیت حجم مقاله، در جدول زیر تنها به ذکر یک نمونه از هر فرایند بسنده شده است.

جدول ۲. نمونه‌هایی از فرایند افعال در بندهایی از داستان

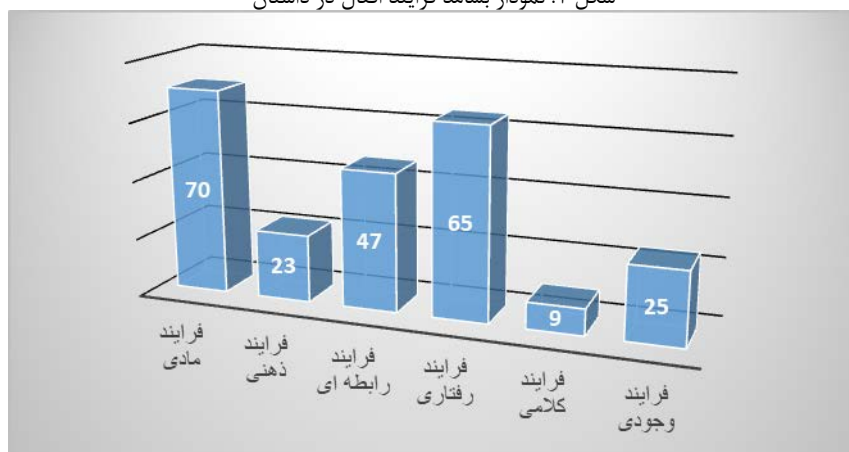
نوع فرایند	بند
مادی	وقتی در زدند، خواهرزنش عروسک‌ها را برداشت و بُرد توی صندوقخانه (گلشیری، ۱۳۸۰: ۴۲).
ذهنی	ابروها را کشیده بود پایین و خوب می‌شد دید که دیگر خون زیر پوست صورتش نمی‌دوید (همان: ۴۲).
رابطه‌ای	همه دیدند که صورتش مثل یک تکه سنگ شده بود، همان‌طور گوشه‌دار و بی‌خون... (همان: ۴۱).
رفتاری	مرد فقط به دیوار بندکشی شده‌ی دالان خانه نگاه کرد (همان: ۴۲).
کلامی	او هم ابایی نداشت، می‌گفت: آدم همه چیز را تحمل می‌کنه، شلاقی که تو پوس آدم می‌شینه (همان: ۴۳).
وجودی	انگار هیچ‌کس توی اتاق نبود، حتی صدای نفس کشیدنش هم شنیده نمی‌شد (همان: ۴۱).

شایان ذکر است که بسامد و درصد وقوع فرایندها چنان‌که در جدول پایین مشهود است، پس از بررسی تمامی افعال موجود در داستان به دست آمده است.

جدول ۳. بسامد و درصد فرایند افعال در داستان

فرایندها	اصلی	فرعی	
		بسامد	درصد
فرایندها	مادی	۷۰	۲۹٪
	ذهنی	۲۳	۱۰٪
	رابطه‌ای	۴۷	۲۰٪
	رفتاری	۶۵	۲۷٪
	کلامی	۹	۴٪
	وجودی	۲۵	۱۰٪
مجموع فرایندها		۲۳۹	۱۰۰٪

شکل ۱. نمودار بسامد فرایند افعال در داستان

نتایج بررسی افعال و فرایندهای موجود در داستان گلشیری به صورت زیر است:

۵-۱-۱. تحلیل فرایندهای مادی

چنان‌که در جدول شماره ۳ مشاهده می‌شود، فرایند مادی (۲۹٪)، بیشترین بسامد را در بین فرایندهای موجود در گفتمان به خود اختصاص داده است. میزان اختلاف این فرایند با فرایند ذهنی (۱۰٪) در داستان، اندک و تصادفی نیست بلکه بسامد زیاد فرایندهای مادی بیان‌گر آن است که گلشیری به جای پرداختن به مفاهیم درونی و انتزاعی، به کنش‌ها و مفاهیم عینی توجه داشته است. شایان توجه است که گفتمان مادی و ملموس داستان دهلیز، چهره واقعی جامعه نیمه بسته ایران را در دوران اوج قدرت محمدرضا پهلوی به تصویر کشیده است. در این دوران (زمستان ۱۳۴۳) که همه چیز در ایران پساانقلاب سفید (۱۳۴۱) در ظاهری آراسته تجلی یافته است، گلشیری دلیلی نمی‌یابد که برای توصیف این وضعیت، به فرایندهای ذهنی متوسل شود. نویسنده همچنین با کاربرد مکرر فرایندهای مادی در پی نشان دادن آن است که مشارکین گفتمان، چه کنش‌گر و چه کنش‌پذیر، ارتباط تنگاتنگی با جهان بیرون از داستان دارند. از دلایل دیگر کاربرد زیاد فرایند مادی در مقایسه با سایر فرایندهای مطرح در فرانش تجربی، این است که گلشیری حالات مشارکین را با فرایندهای مادی توصیف کرده است تا خواننده بتواند درکی ملموس از وقایع آن داشته باشد. به عنوان نمونه در پاره‌گفتار ذیل برای توصیف اعمال کنش‌گر اصلی گفتمان، یعنی یدالله از افعال مادی استفاده شده است:

پاره‌گفتار ۱ صبح جمعه ساعت نه و ده بلند می‌شد، می‌رفت سر حوض، سر و صورتش را می‌شست، جای می‌ریخت و با بچه‌هاش بازی می‌کرد و بعد گل‌های اطلسی و لاله عباسی باغچه بود و حوض که خودش زیر آبش را می‌زد و آبش می‌کرد (همان: ۴۴).

توصیف کنش‌های یدالله در قطعه زبانی ذیل نیز با استفاده از افعال مادی صورت گرفته است:

پاره‌گفتار ۲ شش روز تمام از صبح تا شب کار می‌کرد؛ با آن همه تیغه نگاه که می‌خواستند گوشتش را از استخوان جدا کنند؛ و زمزمه‌های مداوم جر و بحث‌ها و بوی نانی که روی دستش به خانه می‌برد تا بچه‌ها سق بزنند (همان: ۴۴).

نکته قابل تأمل در ارتباط با فرایندهای مادی داستان این است که همسر یدالله منفعل و کنش‌پذیر است و نقش‌کنش‌گری ندارد. به‌طور کلی هیچ کنشی از سوی وی انجام نمی‌پذیرد و انجام‌دهنده کنش‌ها در گفتمان، مشارکین دیگر هستند. با توجه به صحنه آغازین داستان که مواجهه غیرمنتظره همسر یدالله با جنازه فرزندانش را به تصویر

کشیده است (نک: پاره‌گفتار ۳)، چنین به نظر می‌رسد که گلشیری خواسته است فشارهای روانی ناشی از این شوک عصبی را در کنش‌های انفعال‌آمیز این شخصیت نشان دهد.

پاره‌گفتار ۳ فاجعه از وقتی شروع شد که مادر بچه‌ها از حمام برگشت و پا گذاشت روی خرد خانه و دید که سه تا بچه‌هاش تا قیاز افتاده‌اند روی آب حوض... (همان: ۴۱). نکته قابل توجه دیگر در رابطه با بسامد بیشتر فرایند مادی نسبت به سایر فرایندها در گفتمان، این است که احتمالاً نویسنده خواسته است با به‌کارگیری زیاد این فرایند، بر وجود کنش‌گر تأکید نماید و حضور او را پررنگ‌تر کند؛ چراکه مشارک اصلی و شکل-دهنده فرایند مادی، کنش‌گر است.

۵-۱-۲. تحلیل فرایندهای ذهنی

بررسی فرایندهای ذهنی داستان، ما را به جهان ذهن کنش‌گران آن رهنمون می‌کند. در جمله زیر، نویسنده با بیان این‌که [یدالله] «دلش می‌خواست باز حسن را می‌دید» (همان: ۴۶)، در واقع توانسته است با کاربست فرایند «دیدن»، ذهنیت گذشته‌گرای یدالله را مورد تأکید قرار دهد؛ چراکه دیدن حسن و حرف زدن با او، خاطرات سابق حزبی و سیاسی‌اش را تداعی می‌کرد. در چارچوب ایدئولوژی‌های حزبی، پاره‌گفتار ذیل، ذهنیت انتزاعی و تصورات آرمانی و غیرواقعی یدالله در مورد جامعه اطرافش را با استفاده از فرایند ذهنی به خوبی نشان داده است:

پاره‌گفتار ۴ فکر می‌کردی بیرون که می‌ای برای تاق نصرت می‌زنن اما هیچ خبری نبود، همه یادشان رفته بود... (همان: ۴۵).

بسامد کمتر فرایند ذهنی (۲۳٪) نسبت به فرایندهای مادی و رفتاری در این گفتمان، حاکی از آن است که نویسنده با این کار، احساسات و خصوصیات ذهنی خود و مشارکین داستان را که از زاویه دید سوم شخص روایت کرده، کمتر دخالت داده است.

۵-۱-۳. تحلیل فرایندهای رابطه‌ای

نکته مهمی که در یافته‌های این پژوهش باید به آن توجه کرد آن است که افزایش کاربرد فرایندهای مادی در داستان به معنای کاهش کاربرد فرایندهای رابطه‌ای نیست. بررسی فرایند رابطه‌ای (۲۰٪) در این گفتمان مبین آن است که نویسنده در این فرایند اغلب از فعل‌های «بودن» و «شدن» استفاده کرده و به وسیله آن‌ها به توصیف فضای داستان و شناساندن هویت کنش‌گران پرداخته است. در واقع گلشیری با به‌کارگیری فرایندهای رابطه‌ای هر آنچه می‌خواسته به عینه به مخاطب نشان دهد، توصیف و تصویر کرده است.

پاره‌گفتار ۵ غروب که هنوز همسایه‌ها توی خانه ولو بودند، با دو تا پاسبان و یک پزشک قانونی... (همان: ۴۱).

پاره‌گفتار ۶ از میان زن‌ها که بچه به کول ایستاده بودند توی حیاط و تازه کوچه می‌دادند رد

شد... (همان: ۴۱).

پاره‌گفتار ۷ بوی سنگین نان و تاریکی را حس کرد که لحظه به لحظه غلیظ‌تر می‌شد (همان: ۴۲).

پاره‌گفتار ۸ [یدالله] مشتش را که گره شده بود گذاشت روی میز که سرد و نمناک بود (همان: ۴۶).

نتایج تحلیل فرایندهای رابطه‌ای در این مطالعه نشان می‌دهد که اکثر این فرایندها در زمان گذشته اتفاق افتاده‌اند و بیشتر این تجربه‌ها که با وجه اخباری بیان شده‌اند در بالا بردن قطعیت کلام نویسنده و مشارکین گفتمان مؤثر هستند. شایان ذکر است که دلیل اصلی فرکانس بالای فرایند رابطه‌ای در این گفتمان را باید در شکل روایی و داستانی آن جست‌وجو کرد.

۵-۱-۴. تحلیل فرایندهای رفتاری

بعد از فرایند مادی، فرایند رفتاری (۲۷٪) پرکاربردترین فرایندی است که گلشیری با استفاده از امکانات موجود در نظام گذرایی دست به انتخاب آن زده است. بسامد بالای این فرایند بیان‌گر آن است که نویسنده به توصیف حالات رفتاری مشارکین گفتمان توجه خاصی داشته است.

پاره‌گفتار ۹ مردها چند تا جمله گفتند که مثل رگه‌های یخ توی هوای دم‌کرده اتاق واریخت، بعد آن‌ها هم خیره شدند به گل‌ها و بوته‌های قالی (همان: ۴۲).

در همین راستا، شاهد تلاش‌های نویسنده برای شناساندن دلایل درونی رفتارهای تا حدی غیرعادی یدالله- مشارک اصلی گفتمان- هستیم. یک نمونه از همین رفتارها را در پاره‌گفتار ذیل خواهیم دید:

پاره‌گفتار ۱۰ [یدالله] هیچ حرفی نزد، توی کارخانه هم حرفی نزده بود، یعنی از خیلی وقت پیش بود که حرفی نمی‌زد... (همان: ۴۲).

به‌طورکلی بررسی نوع فعل‌ها در فرایندهای رفتاری داستان همچنین نشان می‌دهد که تجربه دیداری نویسنده و مشارکین بر تجربه شنیداری آن‌ها غلبه دارد. گفتنی است که این مسئله در چارچوب گفتمان واقع‌گرای داستان قابل انتظار است.

۵-۱-۵. تحلیل فرایندهای کلامی

در گفتمان مورد بحث، فرایندهای کلامی بسیار اندکی وجود دارند؛ به‌طوری‌که مجموعاً فقط ۹ فعل در خدمت این فرایند قرار گرفته‌اند. به زعم نگارندگان، دلیل این مسئله به زاویه دید روایت و نوع راوی داستان بازمی‌گردد. از میان انواع روایت‌گران طرح شده در الگوی سیمپسون (۱۹۹۳)، راوی این داستان سوم شخص روایی است که البته «نشان دادن» را بر «گفتن» مقدم می‌داند. به این ترتیب، این نکته شاید بدیهی بنماید که مشارکین فرایندها در داستان چندان سخن نگفته باشند که همان‌طور که گفته شد این

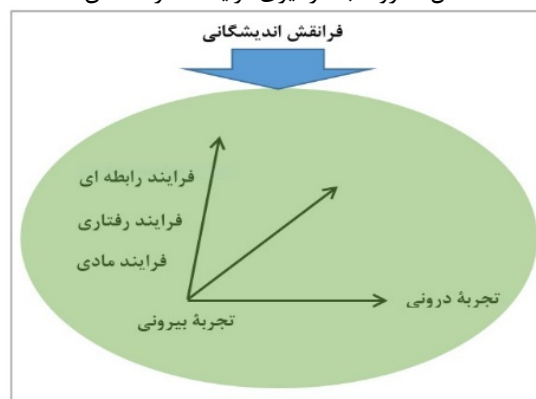
موضوع به عملکرد زاویه دید در گفتمان مربوط است. علاوه بر زاویه دید، پایین بودن بسامد مربوط به افعال کلامی، می‌تواند نشان‌دهنده تمایل اندک نویسنده به کاربرد گفت‌وگوی دوطرفه بین مشارکین گفتمان باشد. شایان ذکر است که به دلیل عدم وجود مشارکین در فرایندهای کلامی، تنهایی و جدایی یدالله از مردم دیگر، نمایان‌تر شده است. این تنهایی و انزوا در جای‌جای گفتمان توسط نویسنده برجسته‌سازی شده است که پاره‌گفتارهای ۱۱ و ۱۲ آن را به خوبی بازنمایی کرده‌اند:

پاره‌گفتار ۱۱ توی اتاق که رفت نان‌ها را داد دست زنش و رفت بالای اتاق نشست [...] خیره شده بود به دو تا عروسک روی تاقچه بلند... (گلشیری، ۱۳۸۰: ۴۲).

پاره‌گفتار ۱۲ همه دورش را خط کشیدند و او هم دور همه را، فقط با بعضی‌هشان سلام و علیکی داشت... (همان: ۴۴)

در پایان بخش فرانش اندیشگانی، توجه به این نکته اهمیت دارد که داستان مورد بحث در ابتدا با فرایند مادی شروع می‌شود و سپس فضای گفتمان به سمت فرایند رفتاری حرکت می‌کند. در ادامه با توجه به توصیف‌های گوناگونی که از فضاهای مختلف ارائه می‌شود، جهت فرایندها به سمت فرایند رابطه‌ای پیش می‌رود.

شکل ۲. روند به‌کارگیری فرایندها در داستان

۵-۲. مشارکین فرایند

در تحلیل فرایندهای داستان دهلیز، به مشارکین متعددی برمی‌خوریم که یا عامل فرایند هستند یا فرایندپذیرند. در این متن، «یدالله» و «حسن» مشارکین اصلی گفتمان و بقیه شخصیت‌ها مشارکین فرعی به شمار می‌آیند. به‌طور کلی مشارکین به دو نوع کنش‌گر و کنش‌پذیر دسته‌بندی می‌شوند که در فرایندهای مادی بیشتر نمود دارند. «برای رسیدن به کنش‌گران و کنش‌پذیران گفتمان، بررسی میزان افعال لازم و متعددی اهمیت دارد. اگرچه در فعل‌های لازم ممکن است کنش‌پذیر نیابیم اما در افعال متعددی معمولاً یک کنش‌گر و یک کنش‌پذیر حضور دارند» (نبی‌لو، ۱۳۹۲: ۱۲۷).

جدول ۳. مشارکین فرایند در داستان

ردیف	مشارکین فرایند	مشارکین اصلی	مشارکین فرعی	کنش‌گر	کنش‌پذیر
۱	یدالله (کارگر و زندانی سابق سیاسی)	❖		❖	
۲	همسر یدالله		❖		❖
۳	بچه‌های یدالله		❖		❖
۴	همسایه‌ها		❖	❖	
۵	پاسبان		❖	❖	
۶	پزشک قانونی		❖	❖	
۷	کارگر کارخانه نساجی		❖		❖
۸	حسن (کارمند و زندانی سابق سیاسی)	❖		❖	

یدالله در فرایندهای مادی متعدد در قالب نقش کنش‌گر در گفتمان دیده می‌شود. گلشیری در اثر خود از این شخصیت به عنوان مشارک اصلی فرایندها، چهره‌ای منزوی و درون‌گرا ارائه کرده است. وی درون‌گرایی این کنش‌گر را در فرایندهای مادی و رفتاری متعدد با انجام کنش‌هایی چون «گوشه‌گیری کردن»، «در تاریکی نشستن»، «سیگار کشیدن»، «خیره شدن به یک نقطه» و نظایر این فرایندها نشان داده است.

پاره‌گفتار ۱۳ هر چه داد زدند: «آقا یدالله، آقا یدالله!» انگار هیچ‌کس توی اتاق نبود. حتی صدای نفس کشیدنش هم شنیده نمی‌شد. اتاق یکپارچه سنگ بود، فقط از لای پرده‌ها، توی سیاهی اتاق، روشنی سیگارش بود که مثل یک ستاره دور کورسو می‌زد (گلشیری، ۱۳۸۰: ۴۱).
پاره‌گفتار ۱۴ خواهرزنش چراغ را روشن کرد و مرد را دید که خیره شده بود به... (همان: ۴۲).

نویسنده همچنین توانسته است داشتن دیدگاه انتقادی یدالله نسبت به سنت‌های اجتماعی (از جمله سنت سوگواری) را با انجام کنش‌هایی از قبیل «پوشیدن پیراهن سفید در بحبوحه ماتم فرزندان» (همان: ۴۲)، تصویرسازی نماید.

حسن، بر خلاف یدالله که بیشترین حضور را در فرایندهای مادی دارد، مشارک اصلی فرایندهای رفتاری است. این کنش‌گر با لو دادن رفقای سیاسی خود در زندان، به عنوان یک روشنفکر لیبرال در گفتمان داستان مطرح شده است. تقابل دیدگاه‌های یدالله و حسن در داستان، تضاد دو ایدئولوژی سازش‌ناپذیر است که یکی در برابر سلطه ایستادگی کرده و دیگری در مقابل آن تسلیم شده است. از این‌رو نکته مهمی که باید در بررسی فرایندهای مرتبط با مشارکین اصلی این گفتمان به آن توجه کرد، تقابل کنش‌هاست. با توجه به مطلب فوق، چنین به نظر می‌رسد که گلشیری با قرار دادن

مشارکین اصلیِ گفتمان خود در دو گروهِ مقابل هم در مرحلهٔ نخست درصددِ مقایسهٔ کنش‌های آنان و در نهایت، ترجیح کنش‌های یدالله بر کنش‌های مبتنی بر رفتار خیانت‌آمیز حسن برآمده است. دقت در گفتمان نویسنده از منظر فرانشی بینافردی گویای آن است که رابطهٔ بین دو مشارک اصلی داستان مبتنی بر قدرت است. گلشیری با ترسیم چهره‌ای کنش‌گر و مقتدر از یدالله بر قدرت ایدئولوژی او تأکید کرده است که شاید این بازنمایی در ارتباط با ارزش‌های ایدئولوژیک خود نویسنده باشد. پاره‌گفتار ذیل که از زبان حسن نقل شده است، شخصیت مقتدرتر یدالله را در درون زندان نسبت به او نشان می‌دهد:

پاره‌گفتار ۱۵ احسن: می‌دونم از من دلخوری، اما منم یکی بودم مَث همه، مَث اونای دیگر، تو اون سولدونی هرچی خواستم باهات حرف بزنم، رو نشون ندادی. فکر می‌کردی بیرون که می‌آی برات تاق نصرت می‌زنن... (همان: ۴۵).

مشارکین اصلی داستان گلشیری در چارچوب فرانشی بینافردی، برای تعامل با هم برقراری رابطه و تحت تأثیر قرار دادن یکدیگر، عمل می‌کنند. شایان ذکر است که مشارکین فرعی گفتمان بیشتر در فرایندهای مادی و رابطه‌ای حضور دارند. از میان این مشارکین، چنان‌که در جدول فوق قابل مشاهده است، همسر و بچه‌های یدالله و نیز کارگر کارخانه کنش‌پذیر و بقیهٔ مشارکین، کنش‌گر می‌باشند. به‌طور کلی شیوهٔ بازنمایی مشارکین گفتمان توسط گلشیری، به مقاومت در برابر سلطه و نابرابری‌های اجتماعی مشروعیت می‌بخشد.

۵-۳. فرانشی متنی: تحلیل زمینهٔ اجتماعی و بافت موقعیتی داستان

آنچنان‌که در ملاحظات نظری پژوهش بیان شد، زبان‌شناسی نقش‌گرا به ارتباط زبان و زمینه‌های اجتماعی آن توجه می‌کند؛ یعنی نقش و معنای اجتماعی زبان به سوی مطالعهٔ بافت گرایش دارد، چراکه معنای هر سخن را بافت و موقعیت آن می‌سازد. گفتنی است که موقعیت از دیدگاه هلیدی تمام عوامل برون‌زبانی‌ای است که با متن رابطه دارند. «معنا همیشه با بافتی که در آن به کار می‌رود، نظام می‌یابد و بافت، محدودکنندهٔ دامنهٔ معنای انتخاب‌شده است؛ یعنی بافت موقعیتی و بافت فرهنگی به تولید معنای زبان کمک می‌کند و آن را محدود کرده یا گسترش می‌دهد» (نبی‌لو، ۱۳۹۲: ۱۱۵). در همین راستا، فرانشی متنی، بیان‌گر رابطهٔ بافتی زبان و بافت موقعیت غیرکلامی است. با توجه به این موضوع، فالولر (۱۳۸۱: ۸۴) کارکرد متنی زبان را مربوط به جامعیت و شکل واحد ارتباطی در زمینهٔ موقعیتی آن می‌داند. انتخاب فرایندهای فعلی توسط گلشیری در گفتمان داستان، به‌طور نظام‌مند متأثر از ساختار اجتماعی جامعهٔ ایران در نیمهٔ دههٔ چهل شمسی است. از این رو باید گفت که بین تجلی و ساخت نقش‌های زبانی داستان و چارچوب اجتماعی آن رابطه‌ای نزدیک وجود دارد.

داستان کوتاه دهلیز در سال ۱۳۴۳ یعنی بعد از «انقلاب سفید» یا «انقلاب شاه و مردم» (۱۳۴۱) نوشته شده است. دوره تولید این اثر با رشد تفکر سرمایه‌داری^۱ و توسعه صنعت در ایران هم‌زمان است. در آن سال‌ها کارگران صنعتی که عمدتاً در صنایع نفت و نساجی اشتغال داشتند، با تشکیل اتحادیه‌ها و جنبش‌های کارگری دست به اعتصاب‌ها و اعتراض‌هایی می‌زدند که عموماً به دلیل انتساب به احزاب سوسیالیست با مخالفت و سرکوب حکومت پهلوی مواجه می‌شد. با دقت در متن داستان دهلیز به عنوان سطح خرد گفتمان و درک ارتباط آن با سطح کلان یعنی جامعه‌ای که متن در بافت آن تولید شده است، می‌توان به نقش و معنای اجتماعی گفتمان نویسنده دست یافت. کنش‌گر اصلی داستان یعنی یدالله، کارگر کارخانه نساجی است که مدتی را به دلیل اعتصاب در زندانی سپری کرده و زیر شکنجه بوده است. وی بعد از آزادی از زندان، آن‌طور که گلشیری تصویرسازی کرده است، در زندان بزرگ‌تری به سر می‌برد که جامعه اوست. درجایی که کار می‌کند دستگاه‌های بافندگی مانند موجودی زنده برای ادامه زندگی خون می‌خواهند و یدالله باید دست‌هایش را سریع حرکت دهد تا لای چرخ‌دنده‌ها گیر نکند.

پاره‌گفتار ۱۶ حالا فقط سالن کارخانه مانده بود و آن همه صداهای دستگاه‌های بافندگی که زیر انگشت‌های تر و فرزش که نخ‌ها را گره می‌زد، مثل یک موجود زنده و نیرومند جان داشت و نفس می‌کشید و از دست‌هایش خون می‌گرفت تا نخ‌ها را پارچه کند (گلشیری، ۱۳۸۰: ۴۴).

پاره‌گفتار فوق را باید استعاره از نظام سرمایه‌داری دانست که برای حفظ وضعیت خود کارگرانی چون یدالله را مورد استثمار قرار داده است. در همین چارچوب، مرگ فرزندان فقیر یدالله را هم می‌توان در راستای منفعت‌طلبی سرمایه‌داران وابسته به قدرت تحلیل کرد. اگر از این منظر به فرایندهای فعلی و مشارکین وابسته به آن در داستان گلشیری بنگریم، در خواهیم یافت که این گفتمان کلیتی منسجم دارد که با گفتمان سرمایه‌داری در ایران عصر پهلوی به مقابله برخاسته است. از این رو در چارچوب فرانش متنی، باید به مجموعه انتخاب‌هایی از سوی گلشیری توجه کرد که در نظام معنایی داستان و شبکه روایی گفتمان با هم مرتبط‌اند. با توجه به آنچه گفته شد، بدیهی است که واقعیت‌های اجتماعی دوره تولید داستان در زبان و گفتمان نویسنده آن رمزگذاری شده‌اند؛ بنابراین باید به کلیت این متن همچون برشی از بافت فرهنگی و اجتماعی نگریسته شود.

۶. نتیجه

نتایج این جستار نشان می‌دهد که گزینش‌های زبانی نویسنده از میان عناصر واژگانی و انتخاب فرایند افعال، تأثیر قابل توجهی در شکل‌گیری سبک گفتمان داستان داشته است. بدیهی است که چگونگی این گزینش‌ها از طریق نظام گذرایی، دنیای درونی و بیرونی گفتمان داستان و مشارکین آن را بازنمایی کرده است. در همین چارچوب، نویسنده در راستای واقع‌نمایی و برای انگاره‌سازی جهان بیرون، با کاربست فرایندهای متعدد مادی به بیان امور و اتفاقات محسوس پرداخته است. وی همچنین با استفاده کمتر از فرایندهای ذهنی نسبت به فرایندهای مادی، احساسات و خصوصیات ذهنی مشارکین گفتمان را به صورت بسیار ناچیز نشان داده است. نتیجه تحلیل فرایندهای رابطه‌ای در گفتمان داستان، بیان‌گر آن است که حضور این فرایند پر بسامد، همراه با غلبه گونه وصفی در گفتمان است. در رابطه با فرایندهای رفتاری نیز یافته‌ها نشان داده‌اند که نویسنده از این فرایندها برای توصیف حالات رفتاری مشارکین در گفتمان داستان استفاده کرده است. با انجام تحلیل‌های کمی در این مطالعه، مشخص شد که فرایندهای مادی (۲۹٪)، رفتاری (۲۷٪) و رابطه‌ای (۲۰٪)، بیشترین بسامد و فرایندهای وجودی (۱۰٪)، ذهنی (۱۰٪) و کلامی (۴٪) دارای کمترین بسامد در گفتمان داستان هستند. با توجه به این آمار، شایان ذکر است که بسامد پایین فرایندهای کلامی در داستان، به عملکرد زاویه دید سوم شخص در گفتمان مربوط است. بررسی زمینه‌های اجتماعی داستان نشان داد که بین انتخاب نوع فرایندهای فعلی و بافت موقعیتی متن، تناسب معناداری وجود دارد. از این رو تجلی روساخت نقش‌های زبانی داستان حاکی از آن است که دوره تولید این اثر با رشد تفکر سرمایه‌داری^۱ و توسعه صنعت در ایران هم‌زمان است.

منابع

- آقاگل‌زاده، فردوس؛ عالیه کرد زعفرانلو کامبوزیا و حسین رضویان (۱۳۹۰)، سبک‌شناسی داستان بر اساس فعل: رویکرد نقش‌گرا، سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی، سال چهارم، شماره ۱۱، بهار، صص ۲۴۳-۲۵۴.
- تولان، مایکل (۱۳۸۶)، *روایت‌شناسی؛ درآمدی زبان‌شناختی-انتقادی*، مترجمان: فاطمه علوی و فاطمه نعمتی، تهران، سمت.
- خان‌جان، علی‌رضا؛ زهرا میرزا (۱۳۸۵)، درآمدی به شعرشناسی نقش‌گرا (رویکردی زبان‌شناختی)، پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره هفتم، پاییز و زمستان، صص ۸۳-۱۰۱.
- سجودی، فرزانه (۱۳۹۰)، *نشانه‌شناسی کاربردی*، تهران، انتشارات علم.
- سراج، سیدعلی (۱۳۹۲)، مطالعه دستور نقش‌گرای هلیدی در ده رمان از ده داستان‌نویس زن ایرانی، *مطالعات داستانی*، سال دوم، شماره دوم، زمستان، صص ۶۰-۷۷.

سلطانی، سید علی اصغر (۱۳۸۷)، قدرت، گفتمان و زبان (سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران)، تهران، نشر نی.

صمدیانی، غلامرضا؛ و محمد تقوی (۱۳۹۵)، بررسی تجربه‌های عرفانی در عبهرالعاشقین بر اساس فعل: رویکرد نقش‌گرا، پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، سال دهم، شماره ۳۰، بهار و تابستان، صص ۷۶-۵۹.

علوی، فاطمه و همکاران (۱۳۹۴)، سبک‌شناسی انتقادی زاویه دید در داستان کوتاه «مردی که برنگشت»، ادب و زبان، سال ۱۸، شماره ۳۸، پاییز و زمستان، صص ۲۶۵-۲۸۹.

فلولر، راجر (۱۳۸۱)، ادبیات به منزله کلام، مترجمان: مریم خوزان و حسین پاینده، تهران، نشر نی.
کرد چگینی، فاطمه؛ پورنامداریان، تقی (۱۳۹۲)، تأثیر گزینش ادبی در سبک با تأکید بر دیدگاه پاول سیمپسون، کهن‌نامه ادب فارسی، سال چهارم، شماره اول، بهار، صص ۶۹-۹۳.
گلشیری، هوشنگ (۱۳۸۰)، نیمه تاریک ماه (داستان‌های کوتاه)، تهران، نیلوفر.

مصطفوی، پونه؛ و مرضیه صنعتی (۱۳۹۵)، بررسی سبکی یک داستان کوتاه معاصر از منظر نقش‌گرایی هلیدی، زبان و زبان‌شناسی، دوره ۱۲، شماره ۲۳، بهار و تابستان، صص ۱۳۱-۱۵۶.

مهاجر، مهران؛ و محمد نبوی (۱۳۷۶)، به سوی زبان‌شناسی شعر؛ رهیافتی نقش‌گرا، تهران، نشر مرکز.
نبی‌لو، علیرضا (۱۳۹۲)، بررسی و تحلیل دو غزل از خاقانی و حافظ بر مبنای زبان‌شناسی نقش‌گرایی سیستمی، زبان و ادب فارسی، سال ۶۶، شماره ۲۲۷، بهار و تابستان، صص ۱۱۳-۱۳۵.

Aghagolzadeh, F; Zaffaranloo Kambozia, A & Razavian, H. 2011. Stylistics of the story based on the verb: a functional approach. *Stylistics and analysis of Persian poetry and prose text*. Fourth Year, No. 11, Spring. Pp 243- 254. [In Persian].

Alavi, F et al. 2015. Critical Stylistics of Point of View in the Short Story “The man who did not return“. *Letters and Language*. Volume 18, No 38, Fall and winter, Pp. 265-290. [In Persian].

Bloor, T & M. Bloor. 1997. *The Functional Analysis of English: A Hallidayan Approach*. 2nd edition, New York: Arnold.

Eggs, S. 2007. An introduction to systemic functional linguistics. reprinted New York.

Fowler, R. 2002. *Literature as words* (Linguistics and literary criticism), Translated by: Maryam Khouzan & Hossein Payنده. Tehran: Ney. [In Persian].

Golshiri, H. 2001. *The Dark Side of the Moon* (Nime-ye Tarik-e Mah). Tehran: Niloofar. [In Persian].

Halliday, M. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.

Halliday, M. 1978. *Language as Social Semiotics*. London: Edward Arnold.

Halliday, M & Ch. Matthiessen. 2004. *An Introduction to Functional Grammar*, 3rd Edition, London: Edward Arnold Publishers Ltd.

Khan Jan, A; Mirza, Z. 2006. An Introduction to the functionalist poetics. *Research in Persian Language & Literature*, No. 7, Autumn and Winter, pp. 83-101. [In Persian].

- Kord Chegini, F & Pournamdarian, T. 2013. The Effect of the Literary Choice on Style: With an Emphasis on the Viewpoint of Paul Simpson. *Classical Persian Literature*. Volume 4, No 7. Pp. 69-93. [In Persian].
- Leech, G. 1987. 'Stylistics and functionalism', in N. Fabb, D. Attridge, A. Durant and C. MacCabe (eds.), *The Linguistics of Writing*, Manchester: University Press.
- Mohajer, M & Nabavi, M. 1997. *Towards the linguistics of poetry*, Tehran: Markaz. [In Persian].
- Mostafavi, P & Sanaati, M. 2016. The Stylistic Study of a Contemporary Persian Story from Halliday's Functional Approach. *Language and Linguistics*. Volume 12, No 23. Spring and summer. Pp. 131-156. [In Persian].
- Nabilou, A. 2013. Review and analysis of two poems of Hafez and Khaghani based on Systemic Functional Linguistics. *Persian Language and Literature*. Volume 66, No 227. Spring and summer, Pp. 113-135. [In Persian].
- Samadiyani, Gh & Taghavi, M. 2016. An Investigation of Mystical Experiences in Abhar al-Asheghin based on Verbs: A Functionalist Approach. *Researches on mystical literature* (Gowhar- i-guya) Volume 10, No 30, Spring and summer, Pp. 59-76. [In Persian].
- Seraj, A. 2013. The analysis of the Systemic Functional Grammar of Halliday in ten works of ten Iranian female novelists. *Fiction studies*. Second Year, No. 2, Winter, pp. 60-77. [In Persian].
- Simpson, P. 1993. *Language, Ideology, and Point of View*. London: Routledge.
- Simpson, P. 2004. *Stylistics: A Resource Book for Students*. London, Routledge.
- Sojudi, F. 2011. *Applied semiotics*. Tehran: Elm. [In Persian].
- Soltani, A. 2008. *Power, discourse and language*. Tehran: Ney. [In Persian].
- Thompson, G. 2004. *Introducing Functional Grammar*, London: Arnold.
- Toolan, M. 2007. *Narrative: A Critical Linguistic Introduction*. Translated by: Fatemeh Alavi & Fatemeh Nemat. Tehran: Samt.